

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

HAZAI GYÖRGY
FEJLŐDÉSI
KORSZAKTÍPUSOK
ÉS TERÜLETI VARIÁNSOK
VISZONYA
A TÖRÖK NYELV
TÖRTÉNETÉBEN

27

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

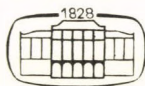
SZERKESZTI
TOLNAI MÁRTON

HAZAI GYÖRGY

FEJLŐDÉSI
KORSZAKTÍPUSOK
ÉS TERÜLETI VARIÁNSOK
VISZONYA
A TÖRÖK NYELV
TÖRTÉNETÉBEN

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1983. MÁJUS 23.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia 1982.
évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes és
levelező tagok székfoglalói — önálló kötetben — látnak
napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtitkárának 22/1/1982.
számú állásfoglalása rendelkezett.

ISBN 963 05 3866 0

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1984, Hazai György

Printed in Hungary

Előljáróban néhány kiegészítést fűznék előadásom címéhez, hogy így mondandóm háttere világosabban bontakozzék ki. Előadásomban a széles kiterjedésű török nyelvcsalád egyik legtekintélyesebb tagjáról lesz szó. Arról a török nyelvről, amely a XI. században a szeldzsuk hódítással jelent meg Anatóliában, majd három évszázaddal később a politikai hatalom stafétáját megragadó oszmánok káprázatos katonai sikerei és nem kevésbé eredményes kolonizációja nyomán a Balkán félszigeten is gyökeret vert. Az Oszmán Birodalomban beszélt és írt török nyelv eseményekben gazdag történetének legújabb szakasza pedig Kemál Atatürk török köztársaságához kapcsolódik. S hogy itt a messzelátó államférfi nevét idézzük, nem véletlen. Az őáltala véghezvitt írás- és nyelvreform a török nyelv történetének egyik legjelentősebb, valóban új távlatokat nyitó eseményének számít.

Előadásomban közelebbről a török nyelv fejlődésének korszaktípusairól, a nyelvtörténeti periodizáció alapjait képező sajátosságokról, pontosabban sajátosság-kombinációkról s ezeknek a területi variánsok, a nyelvjárások tipizálásában adódó szerepéről szeretnék szólni. Ki kell itt majd térnem arra, hogy

hogyan közelíthetjük meg a nyelvtörténeti korszakolás kérdését, s ennek során milyen problémákkal állunk szemben: milyen anyagot és hogyan kell megszólaltatnunk, milyen metodikai követelményeknek kell eleget tennünk. Továbbá arról, hogy a nyelvtörténeti korszaktípusoknak a területi variánsokkal való egybevetéséből a nyelvjárások értékelése számára milyen nyelvtörténeti, esetenként osztályozási minősítések adódnak. Magától értetődő, hogy a vizsgálandó problémakör összefügg a mai török irodalmi nyelv nyelvjárási hátterének kérdésével is, amelyet szintúgy érinteni szeretnék.

A nyelvfejlődés történeti hátteréről elmondottak — gondolom — önmagukban is világossá tették, hogy a regionális dimenziót tekintve nem a mai, hanem a történeti nyelvterületen, azaz az egykori Oszmán Birodalom adta keretben kell mozognom.

Joggal merül fel itt az a kérdés is, hogy a kutatás mai fázisában milyen válasz reményével vethetjük fel ezeket az elméleti problémákat. Áll-e rendelkezésünkre elegendő, jól feldolgozott nyelvtörténeti és nyelvjárási anyag? Hiszen ez előfeltétele minden, akár csak szerényebb igényű szintézisnek is.

Hogy lássuk azt is, hogy hogyan áll a török nyelvtudomány a nyelvtörténeti emlékek és a

nyelvjárási anyag feltárásával, ill. feldolgozásával, szabad legyen itt egy rövidke tudománytörténeti kitérőt is tennem.

A török nyelvek tanulmányozása a nemzetközi nyelvtudományban viszonylag fiatal stúdiumnak számít. Magától értetődő, hogy ez a megállapítás csak az indoeurópai nyelvészet-hez s az abból kisarjadzó vagy organikusan ahhoz kapcsolódó nyelvészeti tanulmányokhoz való viszonyításban nyeri értelmét. Hiszen jól tudjuk, hogy éppen az oszmán-török nyelv stúdiuma már jóval az indoeurópai nyelvészet megszületése előtt bevonult az európai tudományosság műhelyeibe. E munkák nyomán azonban csak praktikus igényeket kielégítő művek születtek, amelyek a századok múlásával egyre terjedelmesebbek és részletesebbek lettek. Elkészítőik aligha gondoltak arra, hogy műveik valamikor majd nyelvemlékké rangosodva a nyelvtörténeti kutatás fontos forrásait fogják képezni.

Messze vezetne, s ezért nem szólhatok itt részleteiben arról a fejlődésről, amely a török nyelvcsalád egy másik ágán bontakozott ki, s amely anyagát tekintve nem közvetlenül, közvetve azonban annál mélyrehatóbban befolyásolta a török nyelvre irányuló kutatásokat. Az orchoni feliratok megfejtésére, az ujjur szövegek felfedezésére s az ezek nyomán kialakuló nyelvtörténeti tanulmányokra, a húszas-

harmincas évekhez kapcsolódó híres berlini Bang-iskola működésére gondolok.

A török nyelv történetére és nyelvjárásaira irányuló kutatások ténylegesen tehát ebben az időszakban, azaz századunk harmincas-negyvenes éveiben — nem kevéssé a Bang-iskola kisugárzása nyomán — kezdtek kibontakozni. Ekkor indult meg a nyelvelmékek behatóbb tanulmányozása, a nyelvjárási anyag rendszeres feltárása. Így a török nyelvtudomány csak ekkor kezdett hozzá olyan nyelvtörténeti feladatok elvégzéséhez, amelyek az indoeurópai nyelvek tanulmányozásában már régen befejezést nyertek, s ha napirenden maradtak is, a munka a kutatás dialektikus spiráljának egy magasabb fokán haladt tovább. Ebben az összefüggésben válik tehát érthetővé, hogy miért tekinthetjük a török nyelvészeti s ebben a nyelvtörténeti stúdiumokat — az egyetemes nyelvtudomány fejlődésmércéjével mérve — fiatal tudományszaknak. Ez a minősítés egyben arra is utal, hogy a kutatást nem kevés tudományos adósság törlesztése terheli. A feldolgozandó és feldolgozott anyag viszonyát tekintve nyugodtan állíthatjuk, hogy még az anyagfeltárásban is a kezdeteknél tartunk.

Mindez azonban — megítélésem szerint — nem mentheti fel a kutatót az elméleti kérdések felvetésétől, a szintézis igényétől, legyenek azok bármilyen anyagigényesek is. Ellenkezőleg:

csak izgalmasabbá teszi azt a kihívást, amelyet e kérdések vizsgálata a nyelvész számára mindenkor jelent.

E talán többfelé ágazó bevezető után szabad legyen a már vázolt alapkérdések elemzéséhez látnunk. S itt tegyük fel in medias res a következő kérdéseket: milyen forrásanyag áll a nyelvtörténeti vizsgálatok rendelkezésére? Milyen buktatókkal kell a munka során számolnunk? S milyen lehet a történeti grammatika kérdéseinél, de különösen a korszaktípus meghatározásánál a megközelítés metódusa?

A török nyelv a történeti dokumentáció szempontjából a török nyelvek családjában a legelőnyösebb képet mutatja. A nyelvtörténet kutatója egy gazdag, napjainktól az anatóliai szeldzsukok koráig, pontosabban a XIII. századig visszanyúló emlékanyagot lát maga előtt. Ez lényegében hézagmentesen öleli át a török nyelv történetének mintegy nyolc évszázadát. A nehézségek azonban nyomban előtűnnek, sőt sokasodni kezdenek, amint e nyelvemlékek vizsgálatához látunk. Az arab írásban ránk hagyományozott gazdag szöveanyag az írás karakteréből adódóan a fonetizmus sajátosságairól csekély, esetenként nem könnyen értékelhető felvilágosítást ad. Az ismereteinkben így adódó szakadékokat egy másik forráscsoport, az idegen alfabétummal leírt török szövegek, nem kevésbé pedig az

Oszmán Birodalom határain kívül keletkezett zömmel latin betűs nyelvtanok és szótárak segítségével hidalhatjuk át.

Más a helyzet a nyelvi struktúra többi szférájában: a történeti alaktan és mondattan vizsgálatában az arab betűs emlékeké a szó. A megszólaltatás kapcsán azonban itt is újabb nehézségekkel állunk szemben. A török írásbeliség későbbi évszázadainak nyelve ugyanis lényegesen különbözik az első évszázadok nyelvétől. Az idők folyamán az irodalom és a kancelláriai írásbeliség nyelvébe az arab és perzsa jövevényszavak tömege áramlott be; a szókincs teljesen átalakult: ezt követelte a divat, az irodalmi és hivatali úzus. Az arab és perzsa szavak, ill. szócsoporthoz szövevényében a török elem teljesen alárendelt szerepet játszott. Nyilvánvaló, hogy a fejlődés számunkra érdekes török szálainak vizsgálatában e nyelvemlékek alig-alig jönnek számításba. Ismét más forrásokra van szükség, hogy bepillantást nyerjünk a török nyelvfejlődés tényeibe. Így el kell távolodnunk a magas irodalom és kancellária igényeit kielégítő, s egyben a nyelvfejlődés török vonalát elleplező szövegektől, s meg kell keresnünk a nép nyelvéhez közelebb álló forrásokat. Azokat a nyelvemlékeket, amelyek a korábbi írásbeliségből megismert nyelvállapot organikus folytatóinak számítanak.

Az elmondottakból következik, hogy a történeti grammatika s így a minket közelebbről érintő probléma vizsgálatában a különböző források, ill. forráscsoportok erősen eltérő szerephez jutnak, más és más elemmel járulnak hozzá az összképhez.

A nyelvfejlődés korszaktípusait meghatározandó természetesen számba kell vennünk a nyelv életútjának releváns eseményeit. Ennek kezdőpontját számunkra most, ebben az összefüggésben, az emlékekkel legkorábban dokumentált kor nyelve képezi. A legrégebbi nyelvemlékekből kibontakozó képet hasonlítjuk össze a mai nyelvéállapottal. Az így regisztrált nyelvi változásokat a következőképpen foglalhatjuk össze.

A török nyelv fonetizmusa lényegében kevés változást mutat. A szóközépi és szóvégi spiráns *ğ* hang a veláris hangrendű szavakban eltűnik (*ağa* > *aa*), a palatális hangrendűekben *y*-vé változik (*beğ* > *bey*).¹ Hatalmas változást mutat a nyelv morfológiai tablója: itt kialakul a magánhangzók labiális, ill. illabiális illesz-

¹ Előadásomban az egyes szóalakok fonetikai arculata áll előtérben. Ezért itt a szavak jelentésének megadásától eltekintek. A tárgyalt, főként nyelvjárási és nyelvtörténeti szóalakoknak a köznyelvi megfelelőkhöz való viszonyában, valamint a jelentés tekintetében a tanulmányhoz csatlakozó szójegyzék ad eligazítást.

kedésének rendje. E változás a tömorfémák szférájában viszonylag kevés, mindössze néhány tucatnyi szóra terjed ki. (Így lesz egy *altun*, ill. *demür* szóból *altın* és *demir*, egy *komşı*, ill. *gümiş* szóból *komşu*, ill. *gümüş*.) Annál mélyrehatóbb következményekkel jár ez a fejlődés a kötött morfémák széles sorában. Itt a változás érinti a szuffixumok zömét, s ennek eredményeképpen kialakul a török szuffixumok ma ismert négy variánssal működő rendszere.

Az alaktani kategóriákat tekintve a nyelvben egyszerűsödést figyelhetünk meg, amely elsősorban a participiumok és gerundiumok sorában jut legkarakterisztikusabban kifejezésre. A morfológiai repertoár ugyanakkor két új kategóriával, a jelen és a jövő idő funkcióját ellátó *iyor*, ill. *acak* alakokkal bővül. Ezzel természetesen párhuzamos a korábban meglevő igealakok rendszerbeli szerepének megváltozása, az egyes funkciók eltolódása is.

A felsorolt változások képezik a török nyelvi struktúra fejlődésének gerincvonalát. Az egyes jelenségek kapcsán megfigyelhető fejlődési állapot — a régi, az átmeneti és az új — szembeállításából bontakozik ki a jelenségek azon kombinációja, amelyet egyes nyelvtörténeti korszakra jellemzőnek tekinthetünk, s amelynek alapján az a korszak de facto elkülönül egy másik nyelvfejlődési periódustól.

Az eddigi kutatás, amelyhez néhány tanulmánnyal jómagunk is hozzájárultunk, tisztázta, hogy a török nyelv fejlődése során lényegében három korszaktípust kell figyelembe vennünk. Az elsőt az előbb felvázolt fejlődési sajátosságok legrégibb állapota jellemzi. Változás egyedül az alaktani repertoárban figyelhető meg: e korszakban zajlik le a morfológiai rendszer egyszerűsödése, s jelennek meg ezzel párhuzamosan azok az új ige kategóriák, amelyek a nyelvi rendszerben ekkor még csak marginális szerepet játszanak. A következő korszakot így az alaktani egyszerűsödés szempontjából már a letisztult alaktani repertoár, az új ige kategóriák belépését tekintve pedig azok fokozatos térnyerése jellemzi. Ha azonban a fonetizmust vizsgáljuk, ott még hosszú ideig az ősi állapot tekinthető uralkodónak. E nyelvi részrendszer új elemei lassan hódítanak teret, majd válnak általánossá. A következő korszaktípust lényegében a vázolt fejlődési folyamatok ma ismert végpontját képező aktuális nyelvéllapotban kell látnunk.

A kritériumként kezelt jelenségkombinációk alapján így a török nyelvfejlődés során lényegében három korszaktípust különböztethetünk meg. Ha ehhez megfelelő módon hozzá tudjuk illeszteni a kronológiai tényezőket, a történeti grammatika e nem lényegtelen komponensét, akkor — természetesen igen sommásan —

választ is adtunk a nyelvi periodizálás kérdésének egészére.

A tudományos irodalomban lényegében polgárjogot is nyert az a tanulmányainkban megformált elképzelés, hogy a nyelvfejlődés korszakolásáról szólva egy ó-, közép- és újtörök, a párhuzamos terminológiát használva óoszmánli, középoszmánli és újoszmánli korszakról beszélhetünk. A korszakok időhatárául a XV—XVI., ill. a XVIII—XIX. század fordulója kínálkozott.

Joggal merül fel a kérdés, hogy miként finomítható ez a kép tovább? A kritériumkombinációkban szereplő jelenségek általunk itt igen leegyszerűsített, de valójában igen bonyolult fejlődésmenetét hogyan rajzolhatjuk majd meg szálaire bontva és lényegesen árnyaltabban? S hogyan léphetünk előre a periodizáció lényeges elemét képező kronológiai indikátorok pontosabb meghatározásában?

Először talán ez utóbbi kérdésre keressünk választ. Egy pontosabb kronológiai kép megrajzolásának előfeltétele a nyelvemlékek egzaktabb elemzése, az adatsorok numerikus jellemzőkkel való ellátása. A nyelvfejlődés ily módon kvantifikált szinkron metszetei így használható téglaként épülnek be a történeti grammatika épületének egészébe, ahol ezáltal egy egzakt kép bontakozhat ki a fejlődés kronológiai komponenseiről is.

Ami magát a fejlődés menetét illeti, az egyes korszakokon belül feltétlenül nagyobb figyelmet kell tulajdonítanunk az átmeneti szakaszok nyelvállapotának, ahol a régi jelenségsor helyét fokozatosan, vagy éppen egy felgyorsult folyamatban, az újnak adja át. A részrendszerek átalakulási folyamatában nyomon kell kísérnünk a régi, az átmeneti és az új alakok egymásmellettiségének következményeit. Ebben a helyzetben ugyanis számos, az egyetemes fejlődés vonalától való elágazás figyelhető meg.

S éppen ez utóbbi problémák elemzése kapcsán nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy vizsgálatainkat ki kell terjesztenünk a nyelvfejlődés területi variánsaira is. A nyelvjárások jelenébe beágyazódó múlt vizsgálata ugyanis nem egy vonatkozásban segít abban, hogy a bonyolult fejlődés szálaira bomolva világosabban rajzolódjék ki előttünk.

S itt érkeztünk el ahhoz a ponthoz, ahol át szeretnénk térni fejtegetéseink központi kérdésére, nevezetesen az irodalmi nyelv fejlődését jellemző korszaktípusok és a területi variánsok, azaz a nyelvjárások viszonyának problémájára.

A kérdést — amint erre röviden már utaltunk — a következőképpen fogalmazhatjuk meg: a történeti nyelvterületen kialakult területi variánsok, az egyes nyelvjárások, ill. nyelvjárás-csoportok sajátosságait elemezve milyen vi-

szonyt állapíthatunk meg ezek rendszere és a tárgyalt nyelvtörténeti korszaktípusok között? Milyen nagyságrendű a területi variánsokban megőrzött archaikus nyelvréteg? Ez utóbbi kérdést így is feltehetjük: a történeti nyelvterületen találkozunk-e ma óoszmánli, ill. közép-oszmánli jellegű nyelvjárásokkal? Ennek ellenkezője ugyanis azt jelentené, hogy valamennyi nyelvjárás végigjárta azt a fejlődési utat, amelyet imént az irodalmi idióma életútját áttekintve felvázoltunk.

Vegyük most ismét sorra a nyelvtörténeti korszaktípusok alakulását, ill. váltását meghatározó sajátosságokat, s tekintsük át azok területi vetületét. Kezdjük az elemzést a fonetizmus szférájában.

A mai irodalmi nyelv történeti fejlődését jellemző sajátosságok területi kiterjedését viszonylag könnyen meghatározhatjuk. A központi magot Isztambul és környéke képezi. Ugyanakkor azonban erről a fejlődésről vannak a kelet-balkáni és az északnyugat-anatóliai nyelvjárások is. E nyelvjárások hang-, ill. fonémaállományából — a különbséget szándékosan emelem ki — eltűnt a spiráns *ğ* és a veláris *ŋ*. Ugyanakkor a tömorfémák és a kötött morfémák fonetizmusa is a labiális, ill. illabiális illeszkedés folyamatának lezárulásáról vall. Ezek a területi variánsok tehát

egyértelműen az újoszmánli nyelvállapotot tükrözik.

A mai irodalmi nyelv történeti fejlődésében korszaktípust formáló sajátosságoknak a területi variánsokban mutatkozó vetülete megváltozik, amint Isztambultól és az északnyugat-anatóliai régióktól kelet felé elindulva az ország többi tájai felé haladunk. Ezekben a nyelvjárásokban egyre erősebben rajzolódnak ki archaikus rétegek, amelyek a nyelvfejlődés egy korábbi állapotát tükrözik. A nyelvjárások hangállománya ismeri a spiráns *ğ* és a veláris *ŋ* hangot; morfológiai rendszerüknél pedig szembetűnő, hogy a labiális, ill. illabiális illeszkedés folyamata még nem zárult le. E nyelvjárásokat *grosso modo* középoszmánli karakterűnek minősíthetjük. Ha azonban e meghatározást pontosabbá akarjuk tenni, akkor utalnunk kell arra is, hogy az itt kitapintható középoszmánli réteg valamennyi tárgyalt változás kapcsán az újoszmánli nyelvállapot felé való átmenetet mutatja. A központi területekkel való összehasonlításban a különbségek tehát — természetesen csak e jelenségek körében — a fejlődés tempójában való eltérésből adódnak.

Magától értetődő, hogy e nyelvjárások tanulmányozása nem kevés tanulsággal szolgál a középoszmánli korszak sajátosságait vizsgáló nyelvtörténész számára. Mind az egyes hangje-

lenségek, mind pedig a szó- és szuffixum-vokalizmus síkján olyan átmeneti alakokra bukkanunk, amelyek jól világítják meg azokat a pontokat, amelyek a nyelvemlékek elemzése során a források ilyen vagy olyan adottsága miatt homályban maradnak.

A területi variánsok áttekintésében ezzel a nyugat-balkáni, közelebbről nyugat-bulgáriai és macedóniai, ill. a kelet-anatóliai peremterületek nyelvi állapotának vizsgálatához érkezünk. Az egymástól óriási távolságban elterülő e két nyelvjárási peremzónát — más nyelvcsaládokhoz hasonlóan — számos közös szál kapcsolja össze. Az ismert jelenséggel állunk szemben, hogy a peremterületek nyelvjárásai kirekesztődnek a nyelvterület központi szféráiban végbemenő változásokból, az ott érvényesülő s a nyelvi kiegyenlítődés irányába mutató folyamatokból. Ez egyben azt jelenti, hogy a peremterületek nyelvjárásai egyes jelenségek kapcsán könnyebben őriznek meg egy archaikus állapotot, egy korábbi fejlődésszintet, s egyes újításaik is gyakran ilyen kiindulópontok figyelembevételével nyernek magyarázatot. Lényegében ezt mondhatjuk el a történeti török nyelvterület peremnyelvjárásairól is.

Vizsgáljuk meg közelebbről e nyelvjárások sajátosságait.

Több mint 25 éve annak, hogy Németh Gyula egy kitűnő, metodikai szempontból is sok újat nyújtó tanulmányban részletes képet adott a nyugat-balkáni török nyelvjárásokról, és összegezte az azokat jellemző sajátosságokat, továbbá elemezte azok történeti hátterét.² Az általa megadott osztályozási kritériumok sorát a későbbi kutatás sem tudta módosítani. A kép csupán az alcsoportok vonatkozásában finomult, s akkor is legfeljebb egy-két kevésbé lényeges mozzanatban.

Tanulságos azonban áttekinteni e kritériumokat a nyelvtörténeti minősítés szempontjából. A nyugat-balkáni török nyelvjárásokat egységesen jellemzi a szóközépi és szóvégi *g* zárhang megőrződése, szemben a kelet-balkáni nyelvjárásokat jellemző újoszmánli fejlődéssel. Így egy *aga* és *dag* áll szemben egy *aa* és *dā*, ill. egy *begenmek* és *degil* alak egy *beyenmek* és *deyil* alakkal. Nagyobb figyelmet érdemelnek azonban a mássalhangzó-illeszkedés körébe tartozó jelenségek. Így e nyelvjárásokat nem egy ponton a magánhangzó-illeszkedéstől eltérő, a „szabályrendszernek” következetesen ellentmondó alakok jellemzik. Szembetűnő, hogy egyes tömorfémában a szóvégi *ı/i* hangpár nem hajlik meg az illesz-

² J. Németh, Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens. Sofia 1956.

kedés ismert s már általunk is vázolt „fejlődési szabályai” előtt, hanem attól teljesen eltérően egy unifikáció vonalát követi.

Világítsuk meg ezt néhány példával.

Az óoszmánli *dogri* alak a központi idiómát jellemző fejlődés során ma *dōru*, míg egy óoszmánli *köpri* alak ma *köprü* formában jelenik meg. A nyugat-balkáni nyelvjárásokban e szavak *dogri*, ill. *küpri* alakban jelentkeznek. Hasonló unifikációs tendenciát látunk az illeszkedés folyamatában részt vevő egyes kötött morfémaáknál is. Az óoszmánli nyelvben két variánssal működő, tehát palatális-illabiális, ill. veláris-illabiális vokalizmust mutató szuffixumok fejlődése nem az újoszmánli nyelvállapotot jellemző négy variánsú alak kialakítása felé halad, hanem itt is egy hasonló, a palatális-illabiális variáns irányába mutató unifikáció érvényesül. Ezért találkozunk e nyelvjárásokban olyan alakokkal, mint *ogli*, *güzi*, *üldi*, *durdi*, *gürmiş*, *oturmiş*, amelyeknek mai köznyelvi megfelelői *ōlu*, *gözü*, *oldu*, *durdu*, *görmüş*, *oturmuş* alakban ismertek.

A török nyelvjárások tablójának áttekintésében utolsónak maradt a kelet-anatóliai régiót jellemző sajátosságok elemzése. Itt azonban előrebozsátandó, hogy figyelmünket elsősorban az északkelet-anatóliai nyelvjárásokra kell irányítanunk. Amíg e területen olyan jellemvonások figyelhetők meg, amelyek egyértel-

műen „peremnyelvjárási karakterről” vallanak, addig a délkelet-anatóliai tömbök inkább a közép-anatóliai nyelvjárásokkal mutatnak azonosságot.

A nyugat-balkáni és az északkelet-anatóliai nyelvjárások sajátosságainak egyezésére már Németh Gyula is rámutatott. Őt a kérdés azonban kizárólag a balkáni nyelvjárások osztályozásánál figyelembe vett kritériumok szempontjából érdekelte. A jelenségegyezések magyarázatát is teljesen más síkon kereste: a nyelvi összefüggéseket inkább népességtörténeti, közelebbről migrációs tényezőkkel kívánta megvilágítani.

Ha azonban túllépünk a nyugat-balkáni nyelvjárások kapcsán már tárgyalt osztályozási kritériumok körén, s vizsgálatainkat több irányban is kiterjesztjük, lényeges összefüggések egész sora bontakozik ki előttünk.

E nyelvjárásokban a nyugat-balkáni területről ismert unifikációs tendencia még élesebben bontakozik ki. Azt figyelhetjük meg, hogy e jelenség törvényszerűen jelentkezik a labiális, ill. illabiális illeszkedés folyamatában részt vevő legtöbb kötött morféma esetében.

Hogyan realizálódik ez az unifikálódási folyamat? Melyek ennek közelebbi ismérvei?

Jól tudott, hogy az illeszkedésben részt vevő kötött morfémák a kiindulópontot tekintve két nagy csoportra oszlanak. Az egyik csoportba a

korábban csak illabiális, tehát *ı/i* vokalizmust mutató szuffixumok tartoznak. Az illeszkedés folyamatában — természetesen most az irodalmi nyelv fejlődését vesszük modellként — ezek mellett jelennek meg az *u/ü* vokalizmusú variánsok.

A másik csoport, ha úgy tetszik, a fejlődés tükörképét mutatja: itt az *u/ü* vokalizmusú variáns-párok alkotják a kiindulópontot; melléjük rendeződnek be az *ı/i* vokalizmusú új variánsok.

Az elmondottakból kitűnik, hogy az ellentétes kiindulópontú fejlődés — ismét hangsúlyozzuk: a központi idióma esetében — azonos végkifejlethez, a négy variánsú szuffixum-rendszer kialakulásához vezet.

A szuffixum-vokalizmus imént vázolt fejlődése az északkelet-anatóliai nyelvjárásokban lényegesen módosul, a klasszikus modellhez viszonyítva eltorzul. Közelebbről azt látjuk, hogy mindkét szuffixum-osztályban egy labiális, ill. illabiális irányú, összesen tehát négy unifikálódási tendencia érvényesül.

Vegyük először az ún. *U*-osztályt, ahol a labiális, ill. illabiális unifikációt a következő alakok szemléltethetik: *gelduḡ, etmeḡuḡ, evumuz, bilduḡum, deduḡum*, ill. *memurdir, yoḡdir, olir, görir, başıma, kardaşıma, olduḡımı, olduḡını, kızını, ağacıḡ* stb.

Az ún. I-osztályban érvényesülő párhuzamos tendenciákra példaként a következő alakokat idézhetjük: *verul-*, *yazul-*, *yapuş-*, *yetuş-*, *döyuş-*, *yedur-*, *avciluḥ*, *esgerluḥ*, *köümürluḥ*, ill. *atumi*, *örtüsini*, *güli*, *suli*, *dutci*, *sordi*, *dutuldi*, *doğurdi*, *varmali*, *koymiş*, *dönmiş*.

Amint látjuk, az utóbbi jelenségsor az, amelyet a nyugat-balkáni nyelvjárásokban is megfigyelhetünk.

A nyelvjárási peremterületeket, azaz a nyugat-balkáni, ill. északnyugat-anatóliai nyelvjárásokat jellemző morfonológiai sajátosságok összehasonlításából két alapvető különbség tűnik szembe. A nyugat-balkáni területeken a morfonológiai rendszer ezen elemének kialakulásában, ahol a fejlődés egy bizonyos pontján szintúgy több tendencia érvényesülhetett, végső soron kizárólag egy unifikációs tendencia kerekedett felül. Ez ugyanakkor a területi elterjedést tekintve markánsan jellemzi az egész nyelvjárási csoportot.

Az északnyugat-anatóliai nyelvjárásokban egy sokkal változatosabb tabló bontakozik ki előttünk, amely híven tükrözi több, pontosabban négy fejlődési tendencia bonyolult összefonódását, s azok sajátos eredőjét. A jelenségsor izoglossza-rendszere is ehhez hasonlóan tarka képet mutat. Így a nyelvjárási területet sok belső tördelés szántja át, s ennek megfelelően számos alegység regisztrálható.

Hogyan kell nyelvtörténeti szempontból értelmeznünk a balkáni és anatóliai peremterületek sajátos unifikációs tendenciáit? Az egyes jelenségek gondos elemzése megerősíti a magánhangzó-illeszkedés lezajlására vonatkozó bizonyos elképzeléseket, ill. magyarázatokat. Így valószínű, hogy a folyamat kezdő fázisában egy fonetikai szempontból indifferens állapottal, azaz egy neutralizált variánsor fellépésével kell számolnunk. Az új szuffixum-variánsok megjelenése egyben a régi rendszer felbomlását, a régi és az új irányába mutató átmeneti alakok egymás mellett élésének, azaz egy tartós átmeneti állapotnak kezdetét is jelenti. E látszólagos kuszaság ugyanakkor több kibontakozási perspektívát rejt magában. A területi variánsok pedig igazolják e fejlődési lehetőségek tényleges realizációját. Az Isztambul-centrumú régiókban a fejlődést a teljes illeszkedés kialakulása jellemezte; e tendencia erősen lelassult, de ebbe az irányba haladt az anatóliai nyelvjárások zömében; a peremterületek nyelvjárásaiban ugyanakkor a fejlődést az unifikációkkal tarkított részleges illeszkedés kialakulása jellemezte.

Az elmondottak egyben azt is jelentik, hogy a peremterületeknek a rendszer felbomlásából kibontakozó unifikációs tendenciáit éppen úgy középoszmánli jellemvonásnak kell tekintenünk, mint azt a folyamatot, amely a központi

idióma esetében a labiális, ill. illabiális illeszkedés teljes kialakulásához vezetett, másutt pedig annak egy bizonyos fázisáig jutott el.

Az unifikációs jelenségsor kronológiájának pontosabb meghatározásával adósnak kell maradnunk. Valószínű azonban, hogy nem egy recens jelenséggel állunk szemben, amelynek időbeli kezdőpontja talán nem lényegesen térhetett el a nyelvterület más zónáiban lezajló párhuzamos fejlődéssor kezdőpontjától.

A fonetizmus kérdéseinek vizsgálatát lezárva röviden ki kell még térnünk egy mozzanatra, amelyre Ligeti Lajos hívta fel a figyelmet.³ Az imént archaikusnak minősített nem egy sajátosság esetében a kutatás további útja a nyelvtörténeti munka összehasonlítási keretének kiszélesítését követeli meg. A sajátosságokat tehát egyetemes oguz keretben, más szóval az azerbajdzsán és türkmén nyelvek történeti és nyelvjárási anyagát is bevonva kell bonckés alá venni, nem egy esetben pedig a köztörök dimenziókat sem szabad figyelmen kívül hagyni. Nem kétséges, hogy e látószögből újabb összefüggések egész sora bontakozhat majd ki. Előadásomban természetesen messze vezetne, ha csak kísérletet is tennék e vonatkozások fejtegetésére.

³ L. Ligeti, *Sur la langue des Afchars d'Afghanistan*. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 7. 1957. 109—156.

A dolgok természeténél fogva hosszabban kellett időzni a fonetizmus problémáinál. Más a helyzet a morfológiai kérdések vizsgálatánál. Ha a kérdést úgy tesszük fel, hogy a mai nyelvjárások megőrizték-e az óoszmánli morfológiai repertoár olyan elemeit, amelyek az irodalmi nyelvből a XVI. század elejéig eltűntek, határozott nemmel válaszolhatunk. Az óoszmánli korszak morfológiai kategóriáinak nincs nyoma a mai török nyelvjárásokban.

Az a tény pedig, hogy az óoszmánli korszakot jellemző morfológiai sajátosságok a török nyelvjárásokban nem bukkannak fel, egyben azt is jelenti, hogy a török nyelvterületen ilyen nyelvi réteggel bíró nyelvjárások nincsenek. Jóllehet a fonetizmus területéről vett, s kritériumként kezelt sajátosságok visszanyúlnak az óoszmánli korig, az e vonásokat mutató nyelvjárásokat mégis középoszmánlinak kell minősítenünk, mert e sajátosságok sohasem párosulnak az óoszmánli korszaktípus egyéb jellemzőivel, sohasem jelennek meg ebben a jelenségkombinációban.

Foglaljuk most össze, hogy mit láttat tehát velünk a nyelvtörténeti korszaktípusoknak a történeti török nyelvterületre való kivetítése, közelebbről a korszakmeghatározó jelenségkombinációknak a területi variánsok jellemzőivel való összehasonlítása.

Az egybevetés világosan mutatja, hogy a nyelvjárások egy széles csoportja, közelebbről Isztambul s az ehhez csatlakozó északnyugat-anatóliai nyelvjárások, valamint a kelet-balkáni nyelvjárási tömbök a mai irodalmi nyelvet jellemző újoszmánli nyelvállapotot tükrözik. Az anatóliai nyelvjárási területen kelet felé haladva a területi variánsokra a középoszmánli nyelvállapot, esetenként a középoszmánliból az újoszmánliba való átmenet jelenségei nyomják rá a bélyeget. Az unifikációs tendenciákkal élesebben elkülönülő peremnyelvjárásokat nyelvtörténeti mércével mérve szintúgy középoszmánli jellegűnek kell tekintenünk.

A nyelvjárások nyelvtörténeti minősítéséről elmondottak egyben azt is jelentik, hogy a területi variánsok történeti fejlődését tekintve valamennyi nyelvjárás keresztülment az óoszmánliból a középoszmánliba vezető átalakuláson, közelebbről a morfológiai rendszer egyszerűsödésének folyamatán. A mai nyelvjárási különbségek kialakulásának kezdetét pedig minden bizonnyal a középoszmánli korszakban kell keresnünk. Az Isztambul-centrumú kelet-balkáni, ill. északnyugat-anatóliai területeken erőteljesebben indult meg az a már részleteiben is vázolt fejlődés, amely a mai nyelvállapotba torkollott. Ezek a tendenciák Anatólia területeinek legnagyobb részén erősen

lelassultak, a peremterületeken pedig egy teljesen eltérő, sajátos irányba haladtak.

Az elmondottakkal — bár csak áttételesen — lényegében választ adtunk arra a kérdésre is, hogy milyen nyelvjárási háttérhez kell kötnünk a mai török irodalmi nyelv kialakulásának folyamatát, melyek voltak azok a nyelvjárások, amelyek e fejlődés alappilléreit alkották.

A területi variánsok összehasonlító elemzése nyomán világosan bontakozik ki előttünk, hogy az irodalmi nyelv kialakulásának nyelvjárási alapját Isztambul és a hozzá csatlakozó területek képezték. Magán a metropolison kívül a legfontosabb szerepet minden bizonnyal az Edirne—Isztambul tengelyen elhelyezkedő nyelvjárások játszották. A rendszerformáló nyelvtörténeti változások területi tablója a legtöbb egyezést és a legorganikusabb kapcsolatot a nyelvterület e régiójában mutatja.

Isztambulnak, az Oszmán Birodalom fővárosának és kulturális központjának e folyamatban különleges szerep jutott. A hatalom és kultúra hivatalos köreiben az arab és a perzsa nyelv művelése a török nyelv fejlődése számára egy sajátos nyelvi háttérteret teremtett. Az innen eredő impulzusok ugyanakkor összetalálkoztak a város levantinus közegében érvényesülő nyelvi áramlatokkal is. Ezek sajátos eredője pedig nem jelentéktelen módon formálta az irodalmi nyelv, ill. köznyelv arculatát.

A mai török irodalmi nyelv nyelvjárási hátteréről elmondottakat egészítsük ki néhány történeti vonatkozással. Az Isztambul és Edirne között elterülő kelet-balkáni területek évszázadokon keresztül az Oszmán Birodalom legfejlettebb részeinek számítottak. Ez a körzet elevenen vett részt az impérium gazdasági vérkeringésében, hosszú évszázadokon át részese volt fontos katonai megmozdulások egész sorának; ezzel párhuzamosan szoros kapcsolatban állt a politikai és kulturális történés eseményeivel is. Ugyanakkor Anatólia, a mai Törökország ázsiai része, egy viszonylag elmaradott tartománynak számított. Amikor tehát a nyelvjárási tabló azt mutatja, hogy e területeket kevesebb szál fűzte az egykori birodalom szívéhez, s fejlődésükben más tempó, esetenként az aberráció érvényesült, a tények jól korrespondálnak a fejlődés gazdasági, szociális és történeti hátteréről kialakult ismereteinkkel. Lényegében hasonló, részleteiben azonban valamelyest módosult tényezők játszottak szerepet a nyugat-balkáni nyelvjárások elkülönülésében, ahol túl mindezen döntően esett latba a terület nem török, azaz szláv idiómáinak elhatároló, ill. izoláló szerepe is.

Anatólia szerepét illetően a viszonyok a Török Köztársaság korában természetesen gyökeresen megváltoztak. Az Oszmán Birodalom összeomlása után Anatóliának az új

Törökország születésének első pillanatától kezdve más szerep jutott. S Anatóliának a török irodalmi nyelv formálásához, elsősorban a szókincs gazdagodásához való hozzájárulását ma már, néhány évtized múltán, érzékletesen tapinthatjuk ki. Itt azonban ismét olyan témához érkezünk, amelynek kifejtése igen messze vezetne.

Az elmondottakkal a török nyelvtörténet bizonyos kérdéseinek vizsgálatához szeretnénk volna néhány gondolattal hozzájárulni. Vázolva azt a számos buktatóval tarkított utat, amely a primér anyag megszólaltatásától az elméleti igényű kérdések megközelítéséig vezet.

Korábbi kutatásaim során is mindig ezen két pólus közötti út megjárása izgatott. S amit tapasztalatként leszűrtem, az az volt, hogy a szintézis irányába mutató elméleti kérdések megválaszolását akkor is napirendre kell tűznünk, ha annak előfeltételei távolról sem tekinthetők ideálisnak. A kísérlet során válnak ugyanis világossá azok az igények és lehetséges megközelítések, amelyeket a megoldást előkészítő úton már magánál az elindulásnál, az anyag első megszólaltatásánál is szem előtt kell tartanunk.

A megtiszteltetés, hogy a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjainak sorába választott, életutamnak azzal az állomásával párosult, hogy egy közel két évtizedes külföldi

tartózkodás után itthon vállalkozhatom ismét a műhelyalapítás izgalmas feladatára. Székfoglaló előadásom egyes pontjain ezért szerettem volna fényt villantani arra is, hogy milyen gondolatok és elképzelések vezetnek majd e műhely munkájának megformálásában.

SZÓJEGYZÉK*

<i>aa</i> l. <i>ağa</i>	
<i>ağa</i>	<i>ağa</i> 'Herr, Meister'
<i>ağacı</i>	<i>ağaç</i> 'Baum'
<i>altın</i>	<i>altın</i> 'Gold'
<i>altun</i> l. <i>altın</i>	
<i>atumi</i>	<i>at</i> 'Pferd'
<i>avcılığ</i>	<i>avcılık</i> 'Jagdwesen'
<i>başima</i>	<i>baş</i> 'Kopf'
<i>beğ</i> l. <i>bey</i>	
<i>begenmek</i>	<i>begenmek</i> 'gern haben'
<i>bey</i>	<i>bey</i> 'Herr'
<i>beyenmek</i> l. <i>begenmek</i>	
<i>bildüğüm</i>	<i>bilmek</i> 'wissen'
<i>dā</i> l. <i>dağ</i>	
<i>dağ</i>	<i>dağ</i> 'Berg'
<i>degil</i>	<i>değil</i> 'nicht'
<i>dedüğüm</i>	<i>demek</i> 'sagen'
<i>demir</i>	<i>demir</i> 'Eisen'
<i>demür</i> l. <i>demir</i>	
<i>dogri</i>	<i>doğru</i> 'gerade'
<i>dogurdi</i>	<i>doğurmak</i> 'gebären'
<i>dōru</i>	<i>doğru</i> 'gerade'
<i>dönmiş</i>	<i>dönmek</i> 's. drehen'
<i>döyüş-</i>	<i>dövüşmek</i> 's. prügeln'
<i>durdi</i> l. <i>durdu</i>	
<i>durdu</i>	<i>durmak</i> 'stehenbleiben'
<i>dutci</i>	<i>dut</i> 'Maulbeerbaum'
<i>dutuldi</i>	<i>tutmak</i> 'anfassen'
<i>esgerluğ</i>	<i>askerlik</i> 'Militärdienst'

* A szavak jelentését K. Steuerwald szótára (Türkisch—deutsches Wörterbuch, Wiesbaden 1972) alapján adjuk meg.

etmeğün
evumuz
geldüh
görir
güli
gümiş l. *gümüş*
gümüş
gürmiş
güzi
kardaşım
kızın
komşi l. *komşu*
komşu
koymuş
kömürlüh
köpri l. *köprü*
köprü
memurdir
ogli
olduğimi
olduğini
olir
örtüsini
oturmuş
sordi
suli
üldi
varmali
verul-
yapuş-
yazul-

ekmek 'Brot'
ev 'Haus'
gelmek 'kommen'
görmek 'sehen'
gül 'Rose'

gümüş 'Seilber'
görmek 'sehen'
göz 'Auge'
kardeş 'Bruder'
kız 'Mädchen'

komşu 'Nachbar'
koymak 'setzen'
kömürlük 'Kohlenlager'

köprü 'Brücke'
memur 'Beamter'
oğul 'Sohn'
olmak 'werden'
olmak 'werden'
olmak 'werden'
örtü 'Decke'
oturmak 'sitzen'
sormak 'fragen'
sulu 'wasserhaltig'
ölmek 'sterben'
varmak 'geben'
vermek 'geben'
yapışmak 'haften'
yazmak 'schreiben'

yedur-

yetuş-

yohdır

yedirmek 'jemandem zu essen geben'

yetişmek 'einholen'

yoktur 'es gibt nicht'

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Felelős szerkesztő: Klaniczay Júlia

A tipográfia és a kötésterv Löblin Judit munkája

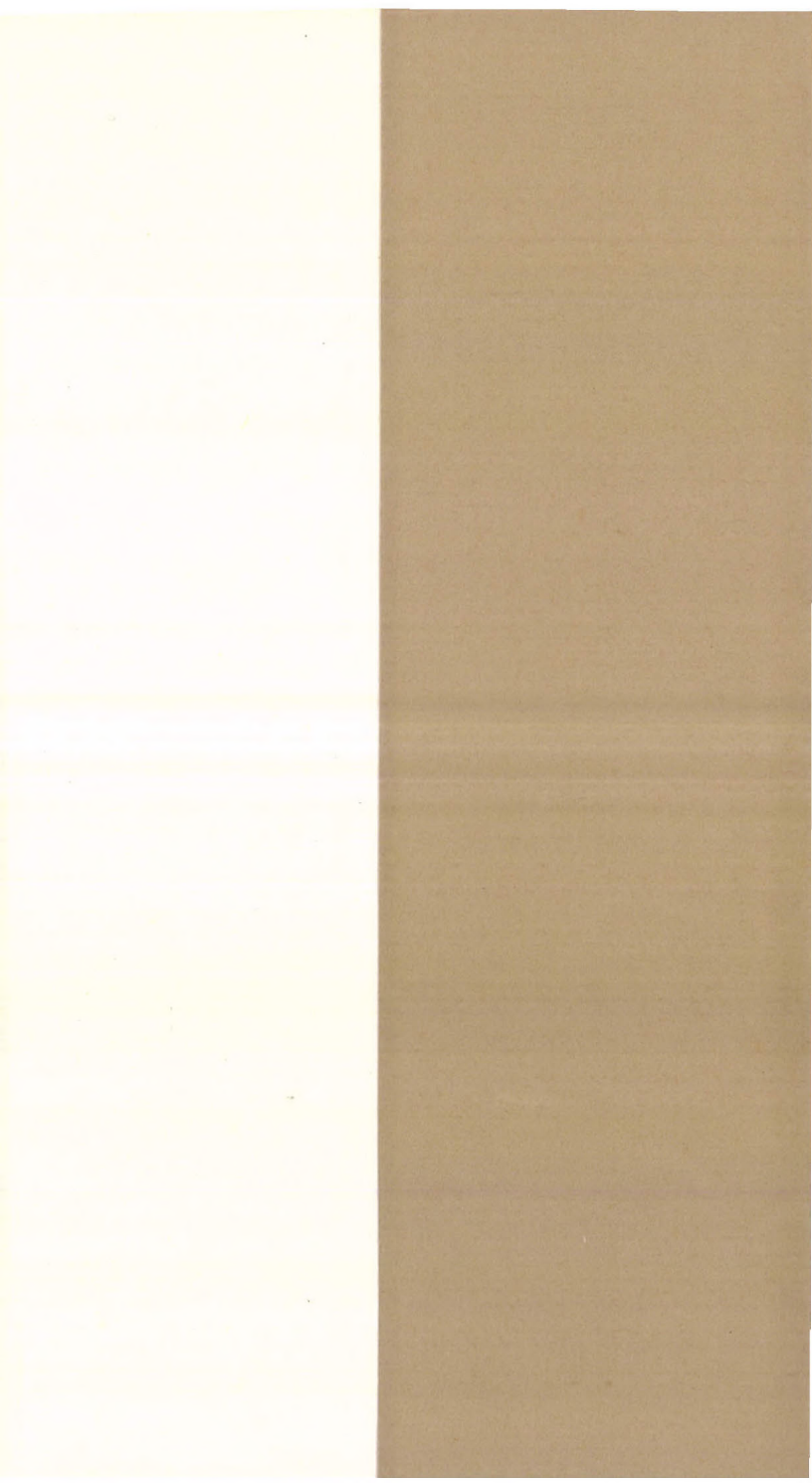
Műszaki szerkesztő: Érdi Júlia

Terjedelem: 1,78 (A/5) ív — AK 1676 k 8487

HU ISSN 0236-6258

13 153 Akadémiai Kiadó és Nyomda

Felelős vezető: Hazai György

Ára: 15,- Ft